

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО НУМІЗМАТИЧНОГО ТОВАРИСТВА У ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. навкруги зберігача міні-кабінету університету св. Володимира в Києві сформувався гурток любителів нумізматики. Найбільш активними його членами були: К. В. Болсуновський, С. В. Боділевський, М. Леопардов, Д. М. Чудовський, М. П. Чернев, С. Менчинський, А. Новицького, М. К. Граббе, Г. Архіпов, М. В. Сурін.

Ключові слова: нумізMATИКА, гурток нумізматів у Києві, колекції, скарби.

Колекціонування і нумізматична наука почали розвиватися на території України досить пізно – на початку ХІХ ст. Цьому сприяло заснування Київського університету, зокрема нумізматичного кабінету при ньому. На теренах України з найдавніших часів знаходять величезну кількість скарбів і це, у свою чергу відобразилось у великій кількості народних переказів, легенд, які привертали увагу шукачів скарбів, а згодом ними зацікавилися і колекціонери та вчені.

З 30-х рр. ХІХ ст. міні-кабінет університету св. Володимира став тим осередком, куди направлялись усі віднайдені скарби; тут їх вивчали і каталогізували. З початку 30-х рр. у Києві та в Україні з'являються і перші колекціонери монет. У доповідній записці Раді Університету Я. Волошинський – завідувач міні-кабінету університету з 1852 по 1865 р., пише про те, що кількість нумізматів на території Київської, Подільської і Волинської губернії невелика, і він знає лише п'ятьох відомих нумізматів: таємного радника М. В. Юзефовича в Києві, доктора Войцехівського в Житомирі, Свідницького в м. Ходоркові, барона Шодуара в м. Івниці та поміщика Трощинського в м. Кагарлик [3, арк. 38]. Не кращими були справи і з торгівлею монетами. У тій же доповідній записці Я. Волошинський пише, що в Києві немає спеціалізованих лавок, а в лавках антикварів можна знайти всього декілька десятків монет, але й ті поганого збереження і серед них майже ніколи не буває рідкісних екземплярів [3, арк. 38].

Ситуація змінюється у другій половині ХІХ ст. Про це пише відомий київський нумізмат К. В. Болсуновський: «Вследствие развития г. Киева как административного и умственного центра Юга-Западного края во II половине истекшего столетия, местное общество начало обнаруживать научные стремления к литературе, живописи, истории и, наконец, к нумизматике. Появились любители библиографии, коллекционеры древностей и монет, не только местных, но и классических» [14, с. 38].

Наприкінці 70-х рр. професор Володимир Боніфатійович Антонович, завідувач міні-кабінетом Київського університету св. Володимира, згуртував нумізматичне товариство, яке, щоправда, діяло без статуту. В. Б. Антонович, за згадками Карла Васильовича, допомагав порадою кожному, хто до нього звертався, з великим терпінням і добротою вчений пояснював кожному значення і вартість монет. Члени товариства збирались і обмінювались знахідками, поповнюючи власні зібрання та час від часу дарували монети та медалі в колекцію музею. Крім того, в університетському міні-кабінеті була зібрана хороша колекція нумізматичної літератури, брак якої відчувався в нумізматичному гуртку на перших порах його створення.

Серед членів гуртка К. В. Болсуновський, як старішого з них, згадує і С. В. Боділевського, а також генерала М. Леопардова, що потім передав свою колекцію Київському Церковно-Археологічному музею, директора Дворянського банку Д. М. Чудовського, М. П. Чернева, С. Менчинського, А. Новицького, М. К. Граббе, Г. Архіпова, М. В. Суріна.

Сава Васильович Боділевський (?-1906) походив з сім'ї міщан містечка Батурич Чернігівської губернії. У 1845 році закінчив юридичний факультет Київського університету, служив з 1847 р. у канцелярії київського військового губернатора Д. Г. Бібікова. Свою колекцію С. В. Боділевський розпочав збирати у п'ятдесяті роки ХІХ століття.

С. В. Боділевський був відомий не тільки київським любителям старожитностей. Під час підготовки до видання «Древнейших русских монет великого княжества Киевского» І. І. Толстой звертався до Сави Васильовича за відомостями про срібники з його колекції [28]. Один з срібників С. В. Боділевський подарував І. І. Толстому, а ще декілька І. І. Толстой придбав при його посередництві.

Адреса С. В. Боділевського вказана також у довіднику для колекціонерів-любителів російської старовини Н. В. Білозерського (1903 р.) [10, с. 3] та Н. Шумилова (1910 р.) [33, с. 58].

З 70-х рр. XIX ст. Сава Васильович спілкувався з хранителем нумізматичного кабінету при київському університеті св. Володимира В. Б. Антоновичем. Сава Васильович неодноразово допомагав Антоновичу в придбанні монет, що були знайдені на території України, та, крім того, неодноразово дарував монети до мінц-кабінету. З 1876 по 1883 р. Боділевський передав до мінц-кабінету університету більше ста монет, у тому числі і один срібляник I типу, один з тих, що були знайдені в Києві [1, арк. 78 зв.-82 зв. №№ 14289-14415]. Як відомо, у 1876 р. у старокиївському районі, на Вознесенському узвозі, на садибі гомельського міщанина Л. К. Кушнарьова, при знятті частини гори був знайдений скарб давньоруських монет. Більш ніж 20 монет з цього скарбу придбав С. В. Боділевський. Один з срібляників у 1882 році він дарує в мінц-кабінет Київського університету [9, арк. 57], ще один у 1883 році дарує Одеському товариству історії старожитностей, членом якого він був [27, с. 127]. Більшість срібників з Київського скарбу С. В. Боділевський потім продає або обмінює (крім трьох подарованих у Художньо-промисловий музей) і вони, змінивши декількох власників, поповнили колекції Ермітажу, Державного історичного музею тощо [27, с. 121, 124, 125-131, 133-138].

У 1881 р. С. В. Боділевський стає дійсним членом Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. Впродовж 80-90-х років Сава Васильович неодноразово дарував для музею Академії західноєвропейські і російські монети, паперові гроші [22, с. 7, 20-21, 23].

У 1897 році в Києві створюється Товариство старожитностей і мистецтв, основним завданням якого було створення публічного музею. У 1899 році С. В. Боділевський стає його членом [6, арк. 44].

У 1904 р., перед офіційним відкриттям Київського художньо-промислового та наукового музею, С. В. Боділевський, розуміючи примхливість долі приватних колекцій, передає її для загального користування в музей [21, с. 17, 19, 29]. В архіві Національного музею історії України зберігся перший рукописний каталог нумізматичного відділу Художньо-промислового музею. Це дає можливість повністю відновити склад колекції С. В. Боділевського [2]. Колекція складалась з 1649 монет і медалей [2, арк. 1-88, №№ 1-1566]. Починалась вона монетами давньоруського періоду – монетними гривнами київського типу, дирхемами. Перлиною колекції був златник Володимира Святославовича, придбаний Савою Васильовичем у 1878 році в Києві в ринкового торговця, і три срібляники з Київського скарбу. У колекції були широко представлені монети удільного періоду, серед них монети Суздальського, Рязанського, Тверського, Верейського, Серпуховського, Боровського князівств і Городецького, Кашинського, Білозірського, Можайського, Дмитрівського уділів. Монети Московського князівства від Дмитра Донського до царів московських (завершуючи дореформеними монетами Петра I) – у хронологічному порядку без пропусків. У цій групі особливий інтерес представляють золота нагородна денга Василя Івановича Шуйського, полтина Олексія Михайловича та два єфимки з признаком, червінці царів Петра, Іоанна та царівни Софії. Регулярне монетне карбування представлене різноманітними типами монет – від Петра I до Миколи II, серед яких багато дуже рідкісних екземплярів. До колекції входили і так звані спеціальні випуски Російської імперії для провінцій, а саме: «лівонези», монети для Валахії, Польщі, Фінляндії, грузинські монети часів царя Іраклія та протекторату Росії над Грузією.

Не менш цікавою була і медальерна частина колекції: нагородні медалі XVII-XIX ст., коронаційні жетони всіх російських імператорів (золоті, срібні, мідні) та різноманітні пам'ятні медалі на події російської історії XVIII-XIX ст. Сучасники відмічали чудове збереження монет. Колекція оцінювалася в 20 000 руб [6, арк. 170]. Її було виставлено в спеціальних вітринах в експозиції музею. На знак вдячності за безцінний дар, С. В. Боділевський був обраний почесним членом Київського товариства старожитностей і мистецтв [5, арк. 142]. Сава Васильович не писав наукових статей з нумізматики, проте про його високий фах як нумізмата і дослідника, можна судити по його колекції.

Ще одним з активним членом київського нумізматичного гуртка був Микола Павлович Чернев (1858-1899) відомий не лише як колекціонер, але й автор багатьох наукових статей, які зробили значний внесок у розвиток нумізматичної науки. Микола Павлович закінчив Санкт-Петербурзький університет і у 1881 році був призначений на військово-судові посади при Київському військово-окружному суді. У 1887 р. він вступає у Санкт-Петербурзький археологічний інститут і закінчує його з відзнакою, зі ступенем дійсного члена. 1890 року він вступив на службу в канцелярію київського, подільського, волинського генерал-губернатора на посаді старшого помічника діловода, де і працював до своєї смерті.

Своє зібрання Микола Петрович розпочав збирати приблизно у 80-ті рр. XX ст. До нього входили не лише монети, але й предмети великокнязівської епохи, а саме хрестики і образки з розкопок на Княжій горі поблизу Канева, Києва й інших місць [19, с. 116-117]. Ця колекція експонувалась на XI археологічному з'їзді у Києві в одному із залів нововідкритого музею Київського товариства старожитностей і мистецтв. Сучасники так оцінювали колекцію Миколи Петровича: «В деле научного собирания предметов древности большое значение имеют коллекции строго специализированные; если даже такие коллекции

и не отличаются большим количеством предметов, ...зато строгий подбор предметов, их несомненная подлинность и точно установленное место происхождения делают такие коллекции очень интересными... К числу таких собраний и относится коллекция Н. П. Чернева» [17, с. 177].

М. П. Чернева цікавили монети великокнязівської доби, адже вивчення цих монет та їх атрибуція були одним з основних напрямків розвитку нумізматичної науки в Росії у другій половині XIX ст., а два найбільших і найвідоміших скарби, що склались з таких монет, було знайдено на території України – у 1852 р. у Ніжині та 1876 р. у Києві. У 1882 р. відомий нумізмат і археолог граф І. І. Толстой видав звід давніх руських монет «Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского» (СПб, 1882). І. І. Толстой, дослідивши ці монети, запропонував датувати їх часом Володимира І, Святополка Окаянного, Ярослава Мудрого. У 1888 р. із критичною оцінкою висновків Толстого у своїх «Заметках о древнерусских монетах» виступив М. П. Чернев [30, с. 38].

Микола Петрович щедро ділився монетами з київськими музейними установами. У 80-х рр. він неодноразово дарував монети міністерству університету св. Володимира. Особливо необхідно відмітити дар Чернева у 1888 р. – 127 російських удільних монет, серед яких було декілька екземплярів ще не опублікованих у відомій нумізматичній літературі [1, арк. 77 зв.-81 зв., №№ 14289-14415].

Наприкінці XIX ст. зусиллями М. П. Чернева та іншого учасника київського гуртка М. О. Леопардова було видано 7 випусків «Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках» [26]. В одному з цих збірників опубліковано статтю М. Чернева, присвячену срібляникам Володимира [31, с. 7-13].

Сучасники відзначали значний вклад М. П. Чернева в розвиток науки. Багато наукових товариств цінували його ерудицію і обрали його у свої члени. Він був дійсним членом київського юридичного товариства, Санкт-Петербурзького археологічного інституту, Імператорського російського археологічного товариства, Московського нумізматичного товариства, Київського історичного товариства Нестора Літописця, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. Особливо тісні стосунки в нього були з останнім. Микола Петрович багато років допомагав М. І. Петрову у визначенні монет, разом з ним зробив опис монетних колекцій церковно-археологічного музею. За звітами церковно-археологічного товариства ми знаємо про те, що М. П. Чернев дарував для музею багато монет античних, середньовічних, російських XV-XIX ст., західноєвропейських XI-XIX ст., предметів археології, культових предметів, рукописів XVIII ст., живописних творів, довідкової літератури з мистецтва, археології тощо. Після його смерті вдова М. П. Чернева за духівницею чоловіка передала до Церковно-археологічного музею його рукописи, що склались з 5 зошитів з малюнками східних, джучидських та середньовічних монет, а також 138 друкованих видань з археології, нумізматики, мистецтва [23, с. 17-20].

Як зазначалось, співавтором М. Чернева по «Зборнику» був Микола Олександрович Леопардов (1820-1895). Він народився 1820 року в сім'ї священика в одній з парафій Вологодської губернії. М. Леопардов отримав освіту у Вологодській семінарії, після закінчення якої 1842 року був зарахований на службу в Петербурзьку духовну консисторію. У 1845 році перейшов на службу в Комісаріатський департамент морського міністерства. У морському відомстві пройшла вся служба Миколи Олександровича. У 1878 році М. Леопардов пішов у відставку і оселився в Києві [16, с. 191-192]. Весь вільний час він присвятив вивченню археології та нумізматики, зібрав дуже цікаву колекцію, яка частково була опублікована у 7 випусках видання «Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках». М. І. Петров згадує, що Леопардов став йому відомий у 90-х роках як дилетант-нумізмат. Спочатку Микола Олександрович збирав тільки російські монети, але пізніше приєднав до них колекції монет греко-римських, візантійських та інших. Він сам особисто не робив ніяких розшуків і розкопок, довірливо приймаючи всі пропозиції археологів і торговців старожитностями, а тому нерідко припускався хибних визначень предметів старовини [25, с. 129]. Всю свою колекцію з нумізматики і церковної археології М. О. Леопардов вирішив передати в Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії. 29 вересня 1893 року він надіслав листа Церковно-археологічному товариству з проханням прийняти від нього в дарунок колекцію старожитностей і монет, котру він збирав протягом 20 років [24]. При цьому Леопардов захотів, щоб колекцію розмістили в музеї окремо, а всі витрати з розміщення Микола Олександрович обіцяв узяти на себе. М. О. Леопардов пояснював свої вимоги тим, що, передавши одразу своє зібрання до музею, він «відірвав би од серця те, що так довго було моїм улюбленим дитям, і протягом тривалого часу не міг би звільнитись від тужливого враження». Колекція поповнила музейне зібрання в кілька етапів. У березні 1894 року і січні 1895 року перші дві частини колекції передав сам М. О. Леопардов, а третя частина надійшла восени 1895 року вже після його смерті. Зібрання М. О. Леопардова, оцінене ним самим у 42745 руб. 50 коп. сріблом, складалося з колекцій ікон, хрестів, монет,

медалей, картин, історичних речей і предметів давнього російського побуту – всього 9050 предметів. Найбільшою була нумізматична колекція – 7343 предмети.

М. О. Леопардов помер 12 серпня 1895 року. За духівницею М. Леопардова, Церковно-археологічне товариство отримало на утримання музею 3 тис рублів, а на заснування стипендій у Київській духовній академії – 10 тис. рублів [16, с. 192].

Душею гуртка нумізматів був директор Київського відділення Дворянського банку Дмитро Чудовський, який збирав класичні і російські монети. З 60-х рр. ХХ ст., тривалий час проживши в Новгороді, він найбільше почав цікавитись «новгородками» – монетами м. Новгорода часів незалежності, і зібрав досить велику колекцію цих монет, а також склав їхній каталог, опис і класифікацію. До нього ці монети майже ніхто не вивчав. У 1884-1886 рр. граф І. І. Толстой видав «Русскую допетровскую нумізматику» [29] у двох випусках, присвячених монетам Великого Новгорода і Пскова. Основним джерелом цієї роботи була колекція Д. Чудовського. У 1887 р. Д. М. Чудовський зробив доволі ґрунтовний критичний розбір цієї праці. Ця стаття не залишилась непоміченою науковою громадськістю [32].

Михайло Васильович Сурін збирав свою колекцію упродовж кількох десятиліть. Він також був учасником нумізматичного гуртка при університеті св. Володимира і брав участь у виданні збірників рідкісних речей, що знаходились у приватних руках.

У 1899 році після проведення ХІ Всеросійського археологічного з'їзду в Києві розпочав роботу Музей старожитностей і мистецтв. З метою створення цього музею в Києві заснували Київське товариство старожитностей і мистецтв. Одним з перших до нього вступив М. В. Сурін. З 1901 року він стає членом правління Товариства [6, арк. 25]. У період становлення музею на правлінні лежали обов'язки по віднайденню коштів для будівництва музею, його благоустрій, пошук експонатів, створенню експозиції. На жаль, Михайло Васильович не дожив до офіційного відкриття музею у 1904 р., його вдова Катерина Миколаївна Суріна, згідно заповіту свого чоловіка, передає колекцію музею з одним бажанням: «чтобы коллекция эта носила имя моего мужа» [6, арк. 213].

До збірки входило 1291 екземпляр монет і медалей. Серед монет був срібляник Володимира І типу¹, велика кількість монет удільного періоду, періоду Московського царства і Російської імперії. Переважну більшість цього зібрання склали російські нагородні, ювілейні і пам'ятні медалі ХVIII – початку ХХ ст., серед яких багато рідкісних екземплярів. Це медаль на приєднання Криму до Росії, медаль у пам'ять 100-річчя Імператорської академії наук, бронзова медаль Ф. Толстого на честь імператриці Марії Федорівни, бронзова медаль, відкарбована Григорієм VIII у пам'ять перебування в Римі спадкоємця Олександра у 1838 р., бронзова медаль в пам'ять першого археологічного з'їзду в Москві у 1869 році та ін. На знак вдячності за подаровану колекцію Катерина Миколаївна була обрана в членом Товариства старожитностей і мистецтв [6, арк. 213].

Участь у київському гуртку нумізматів вплинула на тоді ще молодих, а потім широковідомих вчених Карла Васильовича Болсуновського та Миколу Федоровича Біляшівського.

Карло Васильович Болсуновський (1838-1924) у 1859 р. вступив до Київського університету св. Володимира на історико-філологічний відділ, але, як сам він писав, закінчити його за браком коштів не міг [20, с. 114]. Саме там він познайомився з професором Володимир Антоновичем – викладачем історії та упродовж багатьох років зберігачем нумізматичного кабінету київського Університету. Як було згадано вище, при ньому згуртувалось коло київських колекціонерів. Можливо знайомство з київськими нумізматами та В. Антоновичем й вплинуло на подальші наукові інтереси студента. У 1887 р. у співавторстві з М. Черневим Карло Васильович видав першу наукову розвідку «Заметки о загадочной фигуре на монетах Великого Княжества Киевского», в якій було зроблено одну з перших спроб пояснення так званих знаків Рюриковичів на перших давньоруських монетах [15]. Наступною його працею з нумізматики стала стаття польською «Соліди Болеслава з слов'янським написом. Нумізматична студія» [34].

У часописі «Київська старовина» І. Каманін дав високу оцінку діяльності Болсуновського не тільки як збирача монет, але й їх дослідника: «...він (Болсуновський) є не лише збирачем старожитностей, але й досліджує їх.... предмети для своєї колекції він добирає і розташовує за суворо науковою системою, а цього одного досить, щоб забезпечити як важливість самої колекції, так і надійність висновків» [18, с. 20].

Одна з наукових статей Карла Васильовича була присвячена артефактам «безмонетного періоду» – давньоруським монетним гривням, що приймали участь у грошовому обігу на території України упродовж ХІ – початку ХІV ст. У ній він спробував дослідити питання походження і «вартості» давньоруських гривен. Крім того, спробував знайти пояснення різноманітності їх форм та висунув гіпотезу, що за своєю формою вони походять «від різних типів суден» [12].

1 Ніяких даних по цьому срібнику не залишилось і зараз важко стверджувати чи була це справжня монета.

Не втратила наукового значення і робота Карла Васильовича присвячена грошовому обігу України у XIV і XV ст., а саме в дослідженні монет Червоної Русі [13]. У 1903 р. в с. Ярмолинці було знайдено монетний скарб, що містив монети Галицько-Волинської Русі. Карлу Васильовичу вдалось придбати з цього скарбу 85 монет – серед яких були не тільки червоноруські монети, але татарські дирхеми кримського карбування, польські півгроші. Дослідження цього досить значного в різноманітного монетного матеріалу дозволило автору заповнити лакуну в історії грошового обігу України у XIV – початку XV ст.

З ім'ям К. В. Болсуновського пов'язана й історія нумізматичної колекції НМІУ, адже з 1910 р. він працював зберігачем нумізматики в Київському Художньо-промисловому і науковому музеї. Крім того, впродовж багатьох років він дарував монети з своєї колекції до нумізматичного кабінету Київського університету, Церковно-археологічного музею тощо.

Карл Васильович – автор не тільки статей з нумізматики. У його науковому доробку декілька десятків наукових праць з археології, етнографії, геральдики, сфрагістики. Помер К. В. Болсуновський у жовтні 1924 р. на вісімдесят шостому році життя у Сквирі [20, с. 122].

До Київського гуртка нумізматів входив перший директор Художньо-промислового і наукового музею М. Ф. Біляшівський (1867-1926), ще у часи коли він був студентом Київського університету. Знайомство з В. Б. Антоновичем та з колекцією нумізматики університету, викликало в студента інтерес до нумізматичної науки. У 1887-1888 роках він працює над топографією монетних знахідок Київської губернії. У 1889 році ця праця вийшла в друк і до сьогоднішнього дня не втратила наукового значення [11].

Отже, наприкінці XIX ст. у Києві створилась група любителів нумізматики, які згуртувались навколо видатного вченого В. Б. Антоновича, які не тільки збирали монети, але й досліджували їх. Проте, нажаль, вони не створили нумізматичного товариства, щоб стати на один рівень з нумізматичними товариствами Санкт-Петербурга і Москви, але, не зважаючи на це, зробили значний внесок у розвиток нумізматичної науки.

Список використаних джерел та літератури

1. Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од.зб. № 33, №11752.
2. Архів НМІУ, ф. 1260, оп. 1-доп., № 12.
3. Київський міський архів, ф. 16, оп. 300, спр. 229.
4. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтв України (ЦДА-МЛіМУ), ф. 648, оп. 1, спр. 11.
5. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 241, оп. 1, спр. 142.
6. ЦДА-МЛіМУ, ф. 648, оп. 1, спр. 11.
7. ЦДА-МЛіМУ, ф. 648, оп. 1, спр. 213.
8. ЦДА-МЛіМУ, ф. 648, оп. 1, спр. 170.
9. ЦДІАУ у м. Києві, ф. 832, оп. 1, спр. 31.
10. Белозерский Н. В. Справочная книга для коллекционеров памятников старины в России / Н. В. Белозерский. – СПб, 1903.
11. Беляшевский Н. Ф. Монетные клады Киевской губернии / Н. Ф. Беляшевский. – К., 1899.
12. Болсуновский К. В. Русские монетные гривны и форма их происхождения / К. В. Болсуновский. – К., 1903.
13. Болсуновский К. В. Автономные монеты Галицкой Руси XIV-XV вв. / К. В. Болсуновский – К., 1905.
14. Болсуновский К. В. Антонович как нумизмат / К. В. Болсуновский. – СПб, 1912.
15. Болсуновский К. В. Заметка о загадочной фигуре на монетах великого Княжества Киевского / К. В. Болсуновский, Н. П. Чернов. – К., 1889.
16. Друг О. М. М. О. Леопардов — почесний член Церковно-археологічного товариства / О. М. Друг // Могильнянські читання 2002: зб. наук. пр. «Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть». – К., 2003.
17. Киевская старина. – 1899. – № 6.
18. Киевская старина. – 1899. – №10.
19. Киевская старина. – 1899. – № 11.
20. Кучерук О. С. Карл Васильович Болсуновський (1838-1924) / О. С. Кучерук // СА. – 1992. – №3.
21. Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея // Киевлянин. – 1904. – 30 дек. (№ 360).
22. Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1885 год. – К., 1886.
23. Отчет церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1899 год. – К., 1900.

24. Петров Н. И. Коллекции древних предметов и монет, пожертвованные Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии почетным членом Церковно-археологического общества при сей Академии действительным статским советником Николаем Александровичем Леопардовым / Н. И. Петров. – К., 1895.
25. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога / Н. И. Петров // *Медієвістика: історія церкви науки і культури*. – К., 1997. – Вип.
26. Сборник снимков с предметов древности находящихся в Киеве в частных руках – К., 1891. – Вып. III-IV.
27. Сотникова М. П. Тысячелетие древнейших монет России / М. П. Сотникова, И. Г. Спасский. – Л., 1983.
28. Толстой И. И. Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского / И. И. Толстой. – СПб, 1882.
29. Толстой И. И. Русская допетровская нумизматика» / И. И. Толстой. – СПб, 1884-1886.
30. Чернев Н. П. Заметки о древнейших русских монетах / Н. П. Чернев. – СПб, 1888.
31. Чернев Н. П. Заметки о неизданных и редких монетах, помещенных на таблицах 6-й, 7-й и 8-й / Н. П. Чернев // *Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках* – К., 1891. – Вып. III-IV.
32. Чудовский Д. Н. «Новгородки». Критический разбор первых двух выпусков «Русской допетровской нумизматики» гр. И. И. Толстого / Д. Н. Чудовский. – К., 1887.
33. Шумилов Н. Редкие монеты Российской империи по 1910 г. с ценами / Н. Шумилов. – Казань, 1910.
34. Bolsunowski K. Solidy Boleslawa z napisem slowienskim / K. Bolsunowski // *Studium numizmatyczne*. – К., 1887.

Список скорочень

Архів НМІУ – Архів Національного музею історії України.

ІР ЦНБ – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

КС – Киевская старина

СА – Советская археология.

ЦДА-МЛіМУ – Центральний державний архів-музей літератури та мистецтв України.

ЦДАУ у м. Києві – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.